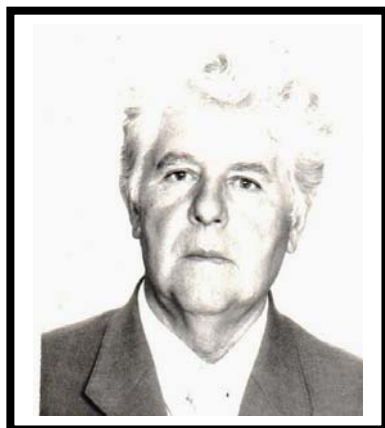

КОБЗАРІВСЬКИМИ СТЕЖКАМИ...

Віктор Микитович Грамма

*Світлої пам'яті
Петра Микитовича Грамма
(7.XI.1929 – 9.III.2013)
присвячую*

9 березня 2013 року на 84-му році життя раптово відійшов у вічність мій старший брат – Петро Микитович Грамма, мій виховник, мій порадник і мій рятівник, найдорожча для мене за духом людина. Він був для нас, молодших у родині, взірцем для наслідування у багатьох аспектах, про що я розповім трохи далі. Тому вважаю за необхідне залишити життєвий нарис про цю неординарну людину, використавши не тільки власні спогади, а й спомини рідних і близьких, а також розповіді самого мого брата про минуле нашої родини. Тим паче, йому небайдужою була історія рідного краю.

При цьому зазначу, що мій нарис про брата і нашу родину буде далеко не повним, якщо я не передам дух тієї епохи, в якій ми виростили, навчалися, дорослішали, набували певної професії, ставали мудрішими, – це по-перше. А по-друге, є можливість розповісти, як змінювалося довкілля в околицях нашої малої Батьківщини. Принаймні, варто відстежити зміни в природі за останні 70 років, враховуючи, що я уже торкався цієї теми (Грамма, 1996), бо уже ніхто, окрім мене, не розкаже про минуле. І це буде даниною світлої пам'яті старшого брата Петра Микитовича, оскільки любов до рідної природи була невід'ємною складовою його світогляду.

А за професією Петро Микитович був лікар, лікар від Бога, ревно любив свою професію, бо він любив людей, любив родину і своїх онуків – і за 42 роки лікувальної практики (1955 – 1997) на медичній ниві заслужив великої шани своїх земляків. У свої 65 років він переїхав у село «підіймати сільську медицину» і очолив Марківську сільську лікарню Білопільського району. А після того, як остаточно пішов на «заслужений відпочинок», до нього, як до лікаря, продовжували звертатися за допомогою хворі. Приходили вдень і вночі – нікому не відмовляв – надавав кожному належну допомогу, а у невідкладних випадках направляв хворого до лікарень м. Суми. Завдяки цьому багатьох врятував від наглої смерті.

Запорукою його лікувальної практики була точна діагностика захворювання, над удосконаленням якої щоденно працював, вчився, переглядав новітню літературу, робив необхідні виписки; за 56 років залишився солідний репертуар медичної літератури. У деяких сумнівних випадках просив хворого прийти до нього на прийом вдруге, для перевірки результатів лікування.

Одного разу він поділився зі мною, як йому вдалося поставити декілька випадків рідкісних діагнозів деяких хвороб. Зокрема, виявити розсіяний склероз у ще молодого за віком хворого – і цей діагноз був підтверджений в одній із клінічних лікарень столиці.

Нещодавно і я звернувся до нього за порадою з приводу кардіологічного дискомфорту і він порекомендував не захоплюватися пігулками, а завчасно звертатися до лікарів, а коли патології, що потребує термінового втручання, нема, то можна звертатись до народних засобів лікування, зокрема використовувати настоянки глоду (*Crataegus*) і, знову ж, не зловживати.

Мені здається, що за формою його лікувальної діяльності Петро Микитович був «родинним лікарем», про це нині ведеться багато розмов, бо володів принаймні такими сферами медичної роботи: 1) був прекрасним педіатром – закінчив педіатричний факультет медінституту; 2) невропатологом – спеціалізувався кілька разів на курсах удосконалення; 3) мав солідний досвід терапевтичної роботи; 4) був організатором медицини – понад 15 років – з 1978 по 1993 рік був Головою обласної лікарсько-трудової експертної комісії (ЛТЕК). На цю посаду його приймав сам міністр соціального забезпечення УРСР Олексій Федорович Федоров, Герой Радянського Союзу, один із керівників партизанського руху на Чернігівщині. Розмова тривала не 15 хвилин, як ведеться, а 2 години. А поговорити було про що. Наш батько – Микита Никифорович – був залишений у 1941 році зв'язковим з партизанами Лебединським РВМ, а його син Петро, а мій брат, про якого йде моя розповідь, багато чого про це знав. Але це тема для окремої розмови.

А мене й досі не покидає подив, як йому вдалося у свої 18 років вилікувати матір, яка після стресового нападу душевно захворіла. Він тоді, у 1948 році, навчався в селі Реутинці біля м. Кролевець Сумської області на курсах бригадирів тракторних бригад. Його викликали додому і він за місяць повернув матір у русло нормального родинного життя за допомогою теплого задушевного слова. Він особисто супроводжував матір (туди й назад) до психіатричної лікарні.

Оскільки медична тема даного нарису є домінантною, наводимо головні відомості життя і трудової діяльності небіжчика, пов'язаних з медициною. Народився 7.XI.1929 року на хуторі Кобзарі Марківської сільради, тоді це був Лебединський повіт. 1936 – 1941, 1943 – 1945 рр. – навчання у Марківській середній школі, закінчив 7 класів.

У 1946 – 1947 рр. працює обліковцем у місцевому колгоспі. 1947 – 1948 – навчання на курсах бригадирів тракторних бригад. 1948 – 1949 – працівник Штепівської МТС. 1949 – 1954 рр. – служба у Військово-Морському флоті, спочатку в м. Москва, з 1952 р. – м. Полярне. У 1953 – 1954 році у Полярному екстерном закінчує 10 класів середньої школи. У серпні 1954 року був демобілізований у ранзі старшина, а у вересні працевлаштувався слюсарем котельного цеху Сумського машинобудівного заводу імені М. В. Фрунзе.

А з вересня 1955 року розпочинається нова сторінка його життя, пов'язана з медициною – він навчається у Сумському медичному училищі і через 2 роки закінчує його з червоним дипломом. У цей період 31 січня 1957 року одружується з однокурсницею Галиною Миколаївною Зайченко – вірною супутницею його життя. Вони мені запам'яталися тоді молодими, красивими і щасливими. Нерідко виступали на концертах художньої самодіяльності училища. А я й досі чую, як вони мелодійно виконують дуетом українську пісню «Ой, дівчина по гриби ходила».

З вересня 1957 року по липень 1963 року Петро Микитович – студент педіатричного факультету Харківського медичного інституту, який він теж закінчив із червоним дипломом.

У 1958 році до нього приїхала дружина разом з донечкою Іринкою, яка народилася 11 грудня 1957 року, і молоде подружжя у Жихорі, передмісті Харкова, наймає приватну квартиру.

Будучи студентом, він за сумісництвом з 1961 року розпочав працювати на посаді медсестри у Жихорській лікарні районного статусу, де набуває багатого практичного досвіду лікарської діяльності і заслуговує пошани тамтешніх лікарів, медичного персоналу і хворих, які перебували тоді на лікуванні, бо талановитий студент проявив себе як висококваліфікований фахівець медичної справи. Коли він чергував у лікарні, до нього старалися звернутися пацієнти за консультацією. А Галина Миколаївна з 1959 року уже працювала медсестрою у тій же лікарні.

Після закінчення інституту в 1963 році він із сім'єю повертається в м. Суми і працевлаштовується черговим лікарем у Сумській станції швидкої допомоги. Через рік з 11 березня 1964 року по 22 жовтня 1973 року Петро Микитович уже замісник головного лікаря Сумської центральної районної лікарні Сумського району, з 1973 року у нього чергове службове підвищення – він начальник медичної частини цієї ж лікарні. А в березні 1978 року йому запропонували обійняти посаду головного експерта ЛТЕК Сумської області.

Ця посада вимагала не тільки глибоких знань в царині медицини чи високої організаційної роботи експертної справи, а й чесності, порядності та принциповості. Бо

існувала велика спокуса стати на слизький шлях хабарництва та нечесного життя. За свою порядність і принциповість він мало не поплатився життям – на нього було вчинено замах, але врятувала його дружина Галина Миколаївна. Взагалі ж, сумський період його лікувальної діяльності і життя ще вимагає більш детального висвітлення.

Я пишаюся своїм братом. Він був задушевною, чуйною і доброю людиною. Він побатьківськи піклувався про молодших братів і сестер.

Щоб не бути голосливим про опікунство старшого брата, варто згадати мої напівголодні 1952 і 1953 роки, коли недужав на сухий плеврит і змушений був припинити навчання у школі, у 6 класі. А про це дізнався з листування Петро Микитович, котрий уже служив у Полярному на Північному флоті. У червні 1953 року він переказує для мого лікування 500 рублів, і ми на ті гроші купили меду – у тому році рясно вродили вишні. Три місяці лікування медом, фруктами, ягодами та козячим молоком не пройшли безслідно. Я поправив своє здоров'я.

У вересні 1953 року я уже пішов до 7-го класу і в 1954 році з похвальною грамотою закінчив 7 класів й поступив до Білопільського залізничного училища. Це була друга рятівна матеріальна і медична допомога від брата.

У кінці 1984 року я занедужав і лікарі поставили діагноз – хвороба Боткіна, насправді ж був апендицит. Це припало на вихідні і мене довго возили по чергових лікарнях, у тому числі й інфекційних, поки апендицит не перетворився на інфільтрат, а вчасної допомоги не було. Сумно і якось соромно про це згадувати й казати, що був кінець року, мовляв, не вистачило на мене запланованих ліків. Але не вистачало елементарного – уваги до хворого. Це виявив наш молодший брат – Іван Микитович, інвалід Радянської Армії – і терміново зателефонував у Суми до Петра Микитовича. Той у свою чергу звернувся до однокурсника, завідуючого облздравом. Миттєво привезли мене до обласної лікарні – знайшлися і ліки, і процедури інтенсивного лікування. 9 років я ходив під Богом, поки у 1993 році професор Сумцов не вирізав той замуруваний апендикс. Це була для мене третя братня рятівна допомога.

Наведу ще два наочні приклади. У 1956 році скарлатиною захворіла молодша сестра Ольга. Брат привіз її в Суми в інфекційне відділення і опікувався нею, поки вона не одужала.

Минулого літа до Петра Микитовича привезли хворого молодшого брата Григорія, «афганця», учасника військових подій, у якого температура сягала 40°. Петро Микитович мобілізував усі ймовірні засоби лікування. І через два тижні, не звертаючись до лікарні, поставив Григорія на ноги.

Мимоволі виникає питання: чи був мій брат щасливим? Безумовно! І своє щастя знаходив у родині. В 1963 році народився син Олександр. Як він радів сину! У 1975 році Іринка на «відмінно» закінчила середню школу. І хоча їй не вдалося іти стопами батька, наступного року вона поступила на біологічний факультет Сумського педагогічного інституту, захопилася науковими дослідженнями в області експериментальної фізіології рослин по біоіндикації атмосферного забруднення довкілля. Після закінчення вузу стала працювати науковим співробітником Донецького ботанічного саду АН УРСР. Невдовзі зустріла своє «родинне» щастя – теж колегу, науковця і одnodумця, фахівця фізико-технічних наук. Справили весілля. У родині з'явилася іще одна онука, Женя, яку виняньчив, виходив з немовлячих літ не хтось інший, як дідусь Петро Микитович, бо народилася семимісячним немовлям.

Щасливим він був, коли дружина Галина Миколаївна закінчила заочне відділення Сумського педінституту, стала дипломованим вчителем-біологом і заслужила доброї слави, проявивши неабиякий талант на педагогічній ниві, працюючи у Сумській середній школі № 8.

Найщасливішим він став, коли онука Женя нещодавно захистила дисертацію за тематикою, спорідненою з медициною, у престижному Кембриджському університеті.

Брат зателефонував мені і признався, що дуже щасливий, що дожив до такої омріяної події. А сина попросив, щоб той голосно тричі прочитав резюме дисертаційного дослідження.

Брат Петро Микитович жив для родини, для близьких, взагалі, для людей, а свої власні проблеми зі здоров'ям відкладав на «потім». Коли стало йому уже не під силу, а це було десь у 1999 році, Ірочка прилетіла з Австралії і переправила хворого в лікарню, у якій він раніше працював. На щастя, черговим виявився його колега, хірург Микола Гаврилович Орехов, котрий погодився зробити складну операцію, злегка покартавши хворого за його недбалість

про своє здоров'я: «Як ви, Петре Микитовичу, дійшли до такого стану!». Хірургічна операція тривала понад 6 годин. Виходжували хворого місяць: вдень чергувала біля нього дружина, вночі – донька.

Отже, постійною вартовою родинної домівки залишалася Галина Миколаївна, на плечах якої трималося також домашнє натуральне господарство, до ведення якого долучався і Петро Микитович. В останні роки він намагався виконувати господарські роботи сам, оберігаючи дружину від важких непосильних робіт. Хоча ведення натурального господарства вимагає багато зусиль, насамперед фізичних. І це великий героїчний подвиг, особливо для пенсіонерів похилого віку, якщо вони мешкають у сільській глибинці. На превеликий жаль, творча інтелігенція, до якої належав і мій старший брат, опинилася за межею бідності та поза увагою держави. Але це уже окрема тема для розмови.

*Два брати,
околиці села Марківки
Фото: Павло Міхеєнко*

В останні роки я старався приїхати в Марківку до брата, щоби хоч трохи допомогти по господарству: накосити сіна для домашньої худоби чи просто поспілкуватися, згадати наше дитинство чи пригадати після домашньої вечері хоч якусь напівзабуту українську пісню. Петро умів задушевно виконувати українські народні пісні. Брат завжди цікавився станом мого здоров'я, цікавився моїми науковими дослідженнями, моїми творчими планами, а сам згадував цікаві епізоди нашого офіційно прикрашеного «щасливого сталінського» дитинства. Сталінського, бо іншого не було. А я повертаюся до спогадів далеких дитячих літ.

Дитяча пам'ять чітко зберігає фрагменти спогадів про батьківське гніздо. Ці спогади в сукупності дають хоча й не цілісну, але мозаїчну картину 70-річної давності, яка у моїй пам'яті має казковий утаємничений характер. У нашій дворі, себто у нашій садибі, стояла хата з голуб'ятнею, збудована десь у кінці 20-х років. Далі стояв сарай («хлів») для сіна і худоби – корови, кіз, коней, на солом'яному даху якого лежало колесо від воза, на якому щорічно гніздилася сім'я чорногуза (лелеки) і виростали пташенята. Благо у птахів була водойма з багатю кормовою базою.

Обабіч стояла кузня, в якій дід і батько займалися ковальською справою. Тому нас по вуличному називали «Ковальцями». Ці назви інколи набували чудернацького характеру. Одну родину хуторяни охрестили «Олівці». Їх батько був трохи грамотний і проводив бесіди з лікнепу – заходи з ліквідації неписьменності. Показав своїм слухачам «карандаш» і назвав його «олівець». З того часу з'явилася вулична суржикова назва цієї родини – «Олівці». Іншого чоловіка називали «Штрафман», бо під час колективізації штрафував селян.

Але повернімося до нашої садиби. Навколо нашої хати росли розкішні липи, між якими була змонтована колиска, в якій я влітку висипався, мало турбуючи моїх нянь. А головною нянечкою і був мій старший брат Петро, який нерідко згадував про мої перші дитячі роки. У хаті теж була колиска, прикріплена вервечкою до сволюку. Одного разу колихалися і благополучно «приземлилися», обірвалася вервечка, за що мій няня отримав наганяння від матері.

Але найрельєфніше в дитячій пам'яті зберігся чудовий фруктовий сад, якому не було рівних у тодішньому Штепівському районі Сумської області. До нас нерідко приїздило начальство подивитися на цей чудо-сад, що вже плодоносив у передвоєнні роки і в ньому росло понад 200 фруктових дерев. Простягався він не лише вниз від хати до копанки (водойми), а також наверх метрів 200 вище від вуличної дороги – так званий прирізок, який по-місцевому називали «прирез». На цих «прирезах» колгоспники вирощували картоплю чи засівали житом. А територія нашого «прирезу» була ущерть засаджена яблунями, грушами, вишнями і з трьох сторін була обсаджена частоколом із карагани дерев'янистої (*Caragana arborescens L.*) і клена ясенелистого (*Acer negundo L.*) для захисту саду від згубних у весняний період вітрів.

У 1947 році місцева влада, борючись із розбазарюванням земель, повернула ці «прирізки» до колгоспної власності. А наш «прирез» із садом залишився у підвішеному стані: через недогляд став об'єктом нападу зайців, які взимку гарненько «почистили» садок. Цей сад плодоносив у післявоєнні роки через рік. В «урожайні роки» десь у середині липня приїздила бригада, обтрушувала надзелень яблуні сорту «Білий налив» і везла їх до колгоспної комори, яку колгоспники влучно називали «Закрома Родіни». І ми не знали, куди дівалася ця вітамінна продукція.

У нашому саду росли такі сорти яблунь: літні – Білий налив – понад 40 дерев, Папіровка, Боровинка; осінні – Антоновка, Пепін литовський, Кальвіль, Апорт, Лимонівка; зимові – Ранет Симиренка; із груш – Дуля, Воцанка, Олександрівка. Де б я не бував, а таких сортів ніде не бачив. Вирощувалися вишні і сортові черешні, які теж родили рясно. Між рядами яблунь були висаджені порічки з жовтими і червоними ягодами, які дозрівали першими в саду і 20 червня для нас, дітлахів, це були перші садові вітаміни. У саду буйно розрісся малинник. Вирощувалися навіть декілька кущів винограду, гілки якого прикопувалися на зиму чи покривалися сухим листям. Були також садові шкільки, на одній вирощувалася шовковиця, а на другій – саджанці яблунь, груш, слив. Росло у саду до 10 дерев грецького горіху, але вони вимерзли в сурову 1941 року зиму. Коли зацвітав яблуневий сад, вся земля під ногами була устелена рожевими пелюстками. А коли дозрівали яблука, то ми не знали, що з ними робити. Головними садівниками були батько – Микита Никифорович – та дід Никифор Олександрович. Сад був створений професійно: естетично та зі знанням садівничої справи.

Уже в 30-ті роки сад розпочав давати прибуток. Зібрані вишні сушили, батько загрузав ними два сундуки і віз їх до шахтарського краю, але це була каторжна робота. Перед війною батько уже працював в колгоспі пасічником. А вдома теж тримали кілька вуликів. Мені здається, що напередодні війни ми уже були відносно заможними.

Вищеописаний мною чудо-сад вихохла наша мати Ганна Іванівна, дівоче прізвище – Пархоменко. Розповідають, що у неї облізли плечі від коромисла, на якому вона носила воду і поливала кожне деревце. Вона за своїм походженням, як і більшість мешканців с. Марківки, була із незаможних малоземельних селян. Батько її, тобто наш дід Іван Михайлович Пархоменко, по-вуличному – Болотьонок, працював вантажником на сумському цукровому заводі цукрозаводчика і мецената І. Г. Харитоненка. Вважався серед земляків силачем і носив під пахвами мішки з цукром по 100 кг кожен.

У родині, окрім матері, були ще дві сестри: Тетяна і Настя, що мала чудовий голос, та брат Сергій. Їх батько невдовзі застудився, захворів на сухоти, виснажлива хвороба зарано звела його в могилу. Тому нашій матері прийшлося наймитувати, доглядати чужих дітей. З горем пополам вона закінчила два класи церковно-приходської школи. Завершила свою освіту на курсах лікнепу.

Пам'ятаю і бабу Харитину, яка належала до численної родини Пигулів у Марківці, по-вуличному – Башкирі. Вона після війни інколи навідувалася до своєї дочки, поралася коло печі, гриміла рогачами та чугунками, готуючи сніданок, голосно розмовляла і частенько вживала незнайоме і загадкове слово «ракли».

Мати була відчайдушною і прямолінійною особистістю. Пригадую два епізоди. 1. Морозний зимовий ранок, мабуть, 1943 року. Ми із сестрою граємося на долівці. На ліжку відпочиває хворий батько. До хати заходить поліцай Д. і наказує батькові везти якийсь груз до

міста Суми, це біля 40 км. Мати пояснює поліцаю, що батько захворів – б'є пропасниця. А потім виривається наболіле: «Скільки ж ти будеш нас катувати?!!». Поліцай хапає матір за петельки трясє її. А ми із сестричкою в крик! Поліцай спішно виходить з хати.

Епізод другий. Це було уже після війни. До нашої садиби заблукав уночі якийсь злодій. Мати, схопивши палицю, погналася разом із собакою за непроханим гостем. А потім і сама злякалася; про це вона пізніше призналася.

Нерідко у нас гостювала тітка Тетяна, у якої я був за писарчука. Вона надиктовувала мені листа, адресованого сину і невістці, наставляючи їх (особливо невістку) на путь істини: «А ти кацапка»: [це до невістки]... – «Так і писати: кацапка?» – перепитую тітку. – «Ти пиши, пиши!».

Приходила із Марківки до нас і тітка Настя, прізвище Жовба. Її чоловік був музикантом, загинув на війні – і вона залишилася вдовою з двома дітьми (Валя – померла від дифтерії в 1947 році – і Марія). Тьотя Наця, так ми її ласкаво називали, була дуже красива, мала чудовий голос. Затамувавши подих, ми слухали, як вона виконувала українські пісні. Пізніше вона спромоглася вирватися із колгоспного «раю» – виїхала до Сум, де збудувала хатину на Баранівці у мальовничих чеховських місцях.

Коли уже мова зайшла про родовідне дерево матері, варто зупинитися на родоводі по батьківській лінії і сказати кілька слів про нашу родину взагалі, яка за сучасними критеріям вважалася багатодітною: у родині наших батьків виросло шестеро дітей, на чолі з первістком Петром (1929), далі ідуть у хронології років народження: Ніна (1932), Віктор (1937), Ольга (1939), Іван (1944), Григорій (1947).

Якщо аналізувати нашу родину за походженням, то її слід віднести до робітничо-селянського класу, враховуючи ту обставину, що дід Никифор Олександрович довгий час (до 1917 року) працював у Маріуполі на металургійному заводі бельгійської компанії майстром по ремонту доменних печей. Виховував єдиного сина Микиту (мати відмовилася від сина), який закінчив у Маріуполі 4-х класну гімназію, тобто за обсягом знань отримав середню освіту і вважався грамотною людиною. Він не цурався будь-якої роботи – був майстром на всі руки: коваль, тесля, садівник, городник, пасічник, комірник, обліковець, бухгалтер, вчитель на курсах по ліквідації неписьменності.

У 1921 році після довготривалих митарств і поневірянь (потрапляли у полон то до білих, то до червоних) повернулися із Маріуполя на свою малу Батьківщину – село Марківку, що належало тоді до Лебединського повіту Харківської губернії, де у малоземельного селянина Грамми Олександра, по вуличному називали – Шандро, з'явилася можливість наділити землю трьох синів: Павла, Григорія і Никифора на призначеній для цього ділянці в районі хутора Кобзарі. Вони й поселилися поруч один біля одного. У кожного із них була цікава біографія. Кожен успадкував не тільки свою професію, а й певний соціальний статус: Павло до революції служив у царській жандармерії, Григорій був безпартійний, а наш дід Никифор – соціал-революціонером (есером), у зв'язку з чим між сусідами нерідко виникали непорозуміння.

Дід із батьком на своїм обійсті побудувати землянку і взялися до будівництва хати і садиби. Ми не маємо у нашому розпорядженні документів, коли наші батьки одружилися і справили весілля і коли збудували хату. Можливо, це сталося у середині 20-х років, під час так званої українізації, коли батько був залучений до проведення курсів по ліквідації неписьменності.

Дід і батько у господарстві мали конячку і дід деякий час працював візником у м. Суми, перебивавшись з хліба на воду. Про цей епізод мені розповідала мати і обурювалася, що свекор майже занастив худобу. Потім він подався у «Комуну» – сусіднє господарство, куди зійшлися всі сільські пролетарі. Вони ту «Комуну» довели до ручки... і порозбігалися. Дід Никифор повернувся додому. Мені здається, що у 1928 році було справлено новосілля. Можливо, в ті роки було закладено знаменитий описаний вище фруктовий сад.

* * *

Наше дитинство пройшло у мальовничому хуторі Кобзарі, який, вірогідно, постав у 1910 – 1912 рр. після столипінської реформи про утворення хутірських господарств, але широкого розвитку цей рух набув у 20-ті роки уже за часів радянської влади. Уже у 20-ті роки в хуторі Кобзарі було 50 хат, вулиці якого пролягли паралельно витокам верхів'я безіменної степової долини, ми називали цю долину «Річка», яка впадала північніше в Сулу у с. Марківка.

На західній околиці хутора височіла Козацька могила висотою 201 метр. На ній була збудована навігаційна вишка, трохи північніше хутора у прохідній долині було болото «Моховате» (ми називали за його розміри озером). Воно мало глибину 1,0 – 1,5 м, в якому водилося багато риби (карасі, в'юни), масово гніздилися водоплавні птахи (нирки, дикі качки), а в його околицях бродили чорногузи.

Річка Сула, Фото: Олександр Грамма

Характерною особливістю цього вододільного рельєфу між басейнами рік Сула і Вир (басейн Сейму) були прохідні долини, прориті колись льодовиком, котрий залишив після себе моренні виклади льодовикового язика у вигляді гранітних валунів, схованих під невеликою товщею лесу. Оці моренні льодовикові відклади вперше описав ще в 1913 – 1914 роках на сторінках «Бюллетеней Харьковского общества любителей природы» випускник Харківського університету, з 1916 року – його співробітник, пізніше – професор, уродженець села Улянівки Білопільського району Микола Ізмайлович Дмитрієв. Між Марківкою і Миколаївкою, нині Жовтневе, теж у прохідній долині біля хутора Сушилін знаходиться аналогічне болото, яке помісцевому називається озеро «Дрюкове».

Характерна особливість болота «Моховате» – воно рясно вкрите купинням осоки високої (омської) (*Carex elata All.*), на вершинах яких водоплавні птахи влаштовували гнізда. Із птахів тут гніздилися норець малий- пірникоза (*Podiceps ruficollis Pal.*), крижні, чирок-тріскунець, бекас (*Gallinago gallinago L.*). По краю водойми паслися чорногузи, що гніздилися тоді на солом'яних дахах сараїв, хлівів чи хат, якщо господар був гостинним і збудував для них штучне гніздо. Принаймні, вважалося, що лелеки приносять в родину щастя і злагоду. Всі названі птахи нині знаходяться під охороною Бернської конвенції.

Але найхарактернішою твариною цього «озера» була медична п'явка, нині занесена до Червоної книги України, яка не дозволяла нам, дітлахам, довго бавитися у воді.

* * *

Коли мені виповнилося 5 років, мене почали брати із собою на сінокіс, який був не на лузі, а на плато у цілинному степу. Я уже писав про це у своїх коротеньких нотатках під назвою «Невыдуманные истории / Известия Харьковского энтомологического общества» (1996. – Т. 4. – Вып. 1–2. – с. 142) про дитинство і тодішню природу. По суті це був переліг на передостанній різнотравно-пирійовій стадії сукцесії; завершальна стадія – степова цілина при наявності джерел поповнення. Постійними мешканцями степових ценозів із птахів були жайвори, яких ми першими зустрічали із вирію. Вони перші після зими озвучували степ дзвінким мелодійним співом. А в середині літа вечорами в заростях трав нерідко доводилося чути голосне деркотіння деркача (*Crex crex L.*), який, за розповіддю фахівців, в кінці літа мандрує до місць зимівлі пішки («щоб не було замішки»). Вечорами степ наповнювався перегукуванням перепелів (*Coturnix coturnix*). Навесні і восени нам щастило бачити зграйки перелітних птахів: дрофу (*Otis tarda*) і стрепета (*Tetrax tetrax*), які занесені до міжнародних «Червоних книг».

Але найбільше враження справили на мене комахи із ряду Прямокрилі (*Orthoptera*) – коники. Сполохнуті, вони шумно перелітали на інше місце, намагаючись сховатися у густій траві. Подібну чисельність цих комах я бачив – і пізнав! – через 40 років у заповіднику «Ямський степ» Центрально-Чорноземного державного заповідника (Белгородська область), де я разом зі своїми вихованцями – юними біологами Харківського обласного Палацу піонерів – проводив ентомологічні дослідження. Це був сірий коник (*Decticus verrucivorus*), який у своєму розвитку пов'язаний з цілиними ділянками. Коли розорали степи, то першими вимерли коники, одвічні мешканці цілинного степу.

Варто при цьому зазначити, що сеймсько-сільські степи колись заселяли споконвічні мешканці степів – байбаки, залишки їх нор мені довелося зустріти в околицях хутора Кобзарі. За свідченням професора Харківського університету В. І. Калініченка (1860), на рубежі XVIII–XIX ст. в степах Сумського повіту на землях слобод Миколаївки і Грицанівки, а також в околицях м. Білопільля водилося «несметное количество байбака». Північна межа ареалу тоді проходила через Ніжин, с. Протасівку, м. Білопільля (цитуюмо за: Токарський В. А. Байбак и другие виды рода Сурки. – Х., 1997. – С. 91–92.).

Колонію байбаків в околицях м. Конотоп (на північний Захід від цього регіону) описує дослідник, журналіст, етнограф М. М. Левченко на сторінках журналу «Кієвская старина» у статті під красномовною назвою «Исчезнувшие и исчезающие в Южной России животные» (1882. – Т. 3. – С. 373–379).

За останні 70 років серед комах вимерли деякі масові види поодиноких бджолиних із родів *Halictus*, *Andrena* і джмелів (*Bombus muscorum*), бо зникла їх кормова база (Грамма, 1996, с. 143–144). Щорічно я приїздив у ці місця і щорічно виявляв пропажу багатьох банальних видів комах чи рослин. Зокрема, повністю зникли остудник голий, або собаче мило, (*Herniaria glabra* L.), будяк пониклий (*Carduus nutans* L.) – родич розрекламованої розторопші плямистої (*Silybum marianum* (L.) Gaertn). Будяк пониклий – прекрасний медонос. У 1943 році масово квітнув на перелогах і дав багатий взяток нашій пасіці. Цей будяк у 40-х роках ми на свято Івана Купала пересаджували на обладнане святкове місце і за язичницькими звичаями перескакували через нього (замість вогню).

Давно не зустрічаю в заплаві р. Сули валеріану російську (*Valeriana rossica* P. Smirn.), коріння якої ще у 1945 році заготовляла наша бабуся Харитина. Навіть тривіальна череда трироздільна (*Bidens tripartita* L.) стала рідкісна у цих святих для мене місцях.

Найбільшого урону докільню околиць хутора Кобзарі нанесено в кінці 40-х – початку 50-х років. Уже тракторами в 1947–48 роках були розорані всі перелоги, крутосхили, а в долинах доорали аж до вододільної межі – мовляв, даремно земля гуляє – після чого почалася площинна ерозія. А це привело до зникнення джерел і замулення малих рік і річечок. І першого урону зазнала ріка Сула у своєму верхов'ї. Через 60 років харківський поет Іван Данилович Низовий побачив рідну ріку Сулу такою: «Моя золота Сула втопилася в болоті, бо вище за течією її перегородили греблею запопадливі місцеві перетворювачі природи. Широка долина річки – суцільно непрохідні джунглі вільх і верб, очерету і рогозу» (Низовий І. Цим дорожу. – Луганськ, 2011. – С. 288).

Правда, попереду – на початку 80-х років – був «меліоративний бум», коли спрямали в Україні русла річок, а їх береги заковували в бетон, як це відбулося і Харківській області з річкою Мерла («Річка Мерла – вмерла»). На щастя, це не торкнулося верхів'я ріки Сула, принаймні в районі сіл Марківка–Луциківка.

Мені здається, що «суцільно непрохідні джунглі вільх і верб», про які згадує І. Низовий – це певний суцільний період вільхово-вербового лісового заплавного біоценозу, який нині знаходиться на проміжній стадії розвитку без втручання людини. І слава Богу, що до нього ніхто не втручається, бо у повоєнні роки, в морозні 1948 – 1952 роки всі верби були повністю вирубані марківчанами на паливо – це було єдине джерело енергії для приготування їжі та для обігріву своїх домівок.

Наведу лише один маленький епізод невеликого втручання в недалекі часи у водні біоценози болота «Моховате», що біля хутора Кобзарі, а саме: засипали канаву – витік із болота – і вода піднялася на 0,5 м і залила купини осоки високої, на вершині якої і гніздилися водоплавні птахи – пірникози. Тепер ці птахи зникли.

*Р. Сула, біля Марківки
Фото: Олександр Грамма*

А після розорювання степів і перелогів в околицях х. Кобзарі зникли насамперед цілинні види рослин, а з комах – представники цілинних степів. Зате широкого розповсюдження отримали із монофагів: фітофаги, що живляться на масово вирощуваних культурах, наприклад, буряковий довгоносик (*Bothynoderes punctiventris*), яких нас, школярів, спонукали збирати вручну, або поліфаги – багатоїдні види, що пристосувалися до мешкання на переритих гризунами ґрунтах (виявилось, що людина – найбільший гризун), наприклад, личинки коваликів (*Elateridae*) – дротяники, з якими пізніше боролися за допомогою дустів ДДТ чи гексахлорану, які бумерангом трофічного ланцюга поверталися знову до людини у вигляді забрудненої ядохімікатами картоплі.

А для боротьби з ховраками та з хом'яками залучали піонерів. У ті часи штепівська районна газета регулярно публікувала нотатки про школярів, які прославилися знищенням цих тварин, яких виливали водою із їх жилищ, убивали, а для підрахунку використовували відрубані хвостики.

Слідом за цими тваринами зникли або стали рідкісними й хижі птахи. Все це відбувалося за законами нової, але, з погляду держави, «крамольної» в 30–50-ті роки в СРСР науки – біоценології, що заважала будувати світле комуністичне майбутнє (Вайнер (Уінер) Д. *Екологія в Советской России*. – М.: Мир, 1991. – 400 с.).

Американський дослідник Дуглас Уінер (Вайнер) у процитованій історичній розвідці відновив світовий пріоритет екологів Харківського університету професорів В. В. Станчинського та С. І. Медведєва у створенні нової науки – біоценології – теоретичної основи охорони природи та заповідної справи. Експерти від НКВД визначили, що ця екологічна наука «не має практичного значення», а це означало «шкідництво в науці» і... екологію репресували. Бо екологи природу / закликали зберігати / їх подалі від народу / запроторили за ґрати.

Існує певна закономірність: коли зникають представники рослинного і тваринного світу, довкілля, в якому живе людина, то йде деградація її не тільки матеріального, а й духовного світу.

* * *

Перш ніж описати свої власні спогади про наше батьківське гніздо, розповім про трагічні та драматичні події 30-х років, записані зі слів мого брата Петра Микитовича та почуті від членів нашої родини в 40-х та 50-х роках.

У кінці 20-х років життя селян в Україні стало нестерпним. Розпочалася масова примусова колективізація, яка, наче дамоклів меч, нависла і над нашою волелюбною родиною. Дід Никифор уже скуштував комуняцького життя. Із столиці, Харкова, у Марківку прибула представницька бригада на чолі з уповноваженим по колективізації, метою якої було створювати замість особистих господарств колгоспи. Дід і батько виступили рішуче на

загальних зборах селян проти спланованого зверху насилля. Надійшов наказ – арештувати цих бунтівників-«підкуркульників». Дід з батьком замкнулися в новозбудованій хаті, а дід ще й попередив, що провалить голову, якщо хтось суне у двері. Біля хати поставили вартового. Але уночі дід утік... через димар, добрався до станції Віри за 18 кілометрів і поїхав до Харкова на прийом до самого Григорія Івановича Петровського – «всеукраїнського старости», якого Грамма Никифір Олександрович знав особисто ще до революційних років і який у 1921 – 1933 рр. керував роботою комітетів незаможних селян (комнезамів). Від Петровського в Марківку поступила телеграма – відсторонити уповноваженого з колективізації. А дід з батьком змушені були вступити до колгоспу. Можливо, цей випадок і врятував нашу родину від подальших репресій.

* * *

Слідом за примусовою колективізацією насувався заздалегідь спланований геноцид 1932 – 1933 років. «Голодомор торкнувся переважно села. Люди тихо гинули у своїх хатах, на полях, на вокзалах, на вулицях міст. Точної кількості загиблих ніхто не вів, ховали у братських могилах. Вся тодішня Україна являла собою величезний цвинтар за рік померло від 7 до 10 мільйонів чоловік, тобто кожний третій або четвертий з тодішнього 36-мільйонного населення або майже вдвічі більше, ніж забрала за чотири роки Велика Вітчизняна» [Хижняк Віталій. Братські могили 33-го: пам'ять людська: Початок голодомору. «Буксири» // Дніпровський гірник: щотижневик (Кременчук. – 1993. – 8 червня. – С.4)].

У ті вікопомні 1932 – 1933 роки нашій родині вдалося благополучно пережити страшний голодомор. Розповідають, що до нашої садиби неодноразово приходили «буксири», шомполами вишукували ями, де б могло бути сховане зерно; вистукували стіни, чи немає там пустот. На щастя, новоявлені люмпени не мали музикального слуху. Така схованка існувала у стінній грубці, де зберігалося зерно. Внизу періодично виймалася цеглина. Через отвір наточували порцію зерна, яке мололи на ручній домашній круподерні.

Коли батьки були в колгоспі, на бригаді варили колективно якусь затірку. В родині пригадували, як моя старша сестра Ніна на весь хутір голосно кричала: «Куешику!», тобто «Кулешику!». Голова колгоспу, як почув цей крик, то виділив і для неї порцію кулешику. Але це було уже в 1934 році, коли їй виповнилося 2 роки.

Про голодомор в сім'ї згадували дуже часто, пошепки, з острахом, щоб не заgrimіти до Сибіру.

* * *

Перші спогади у моїй пам'яті пов'язані з війною. Мені тоді виповнилося 4 роки. У нашому саду стояла польова кухня. І досі пам'ятаю запах солдатського борщу, заправленого томатним морсом. Військова частина не затрималася у нашому хуторі – опинилася в оточенні, бо хутір знаходився далеко поза межами шосейних доріг, по яких уже пересувалася німецька армія. Батько на прохання військових вивів уночі з оточення червоноармійців у безпечне місце.

Через декілька днів через хутір пройшли тилові частини німців. У нашій садибі у конюшні зупинилися на кілька днів німецькі коні – ваговики, пристосовані до пересування по наших розкислих після дощів ґрунтових дорогах. Запам'ятався мовчазний німець на ім'я Ундилик і говіркий словак Васілій, який пригощав нас, дітей, цукром, часто повторював: «Война nicht gut, война nicht gut, матка дома – пан капут!». А кому була до вподоби оця світова бойня?!!

* * *

Я виростав допитливою дитиною. Не знаю, хто мене напоумив подивитися: куди лягає спати сонечко. Пам'ятаю: вибіг на гору за садок, коли сонечко уже торкнулося горизонту, а далі вискочив на найвище місце за нашою садибою і побачив, як сонечко сховалося ген-ген за обрієм.

* * *

Здається, це було літом 1942 року. Другим моїм нянею був дід Никифор, котрий дуже любив онуків і відіграв важливу роль у вихованні первістка нашої родини Петра, сформувавши його життєвий світогляд. І це не пройшло безслідно, як співається у пісні, «Ничто на земле не проходит бесследно». Але про це пізніше.

А тоді дід займався теж моїм вихованням. Ось він водить мене садовою доріжкою, розповідає про різні рослини, називаючи їх поіменно. Я повторюю за ним. Сідаємо відпочити на призьбі. Дід скручує «козячу ніжку» запалює її, до речі, за допомогою кресала і губки, смачно затягується самосадам. Я клянчу у діда закурити і ... дід дозволяє затягнути разок «козячу ніжку». Миттєво запаморочилося в голові. Захотілося спати... Несуть сметану – я відмовляюся. Через декілька хвилин, очунявшись, запитую: «А де ж сметана?»... З того часу не беру цигарку до рота.

* * *

Ось ще два епізоди, пов'язані з дідом Никифором.

Літо 1942 року. У сусідів весілля. Нам із молодшою сестрою Ольгою теж весело. Бавимось на вулиці, граючи на німецькій гармошці. Нам підспівує песик Кудлай. Раптом по вуличній дорозі мимо нашого двору промчалася лінійка, запряжена кіньми, на якій сиділи напідпитку поліцаї. За екіпажем, гавкаючи, помчався песик Кудлай, а ми теж за песиком услід. Клацнув затвор рушниці. Постріл. Заскавчав поранений песик. Дід Никифор ухопив вила і напереріз кинувся переймати кривдників. Не знаю, яка відбулася з ними розмова, але в родині довго пам'ятали дідові слова: «якщо б трапилося щось трагічне з онуками, я б заколов винуватця».

Того ж року діда Никифора посадили в «холодну». Коли почалася війна, до нас прибудилася конячка з лошатком. Випасали її на луках, припнувши на довгій вірьовці. Заздрісні сусіди зняли потай цю припону – конячка залізла в овес і зробила там потраву. Місцева влада, за німців зберігся колгосп, оштрафувала господаря конячки. Дід Никифор пішов з'ясовувати обставини цієї дражливої події, а діда... посадили в «холодну». Через тиждень повернувся додому. Там він застудився, захворів і через півроку його не стало.

Розповім ще один цікавий епізод, пов'язаний з дідом Никифором.

Літо 1942 року. У саду біля пасіки відпочиває дід Никифор. На столі стоїть миска із щойно викачаним медом. Заходить у двір циганка і пропонує погадати. А дід запитує: «А чим же я буду платити?» – «Медом!» – відказує ворожка і показує на мед. Дід щось сказав циганською мовою. Циганка, не кажучи ні слова, підхопила свої запаски і ... мерщій з двору. Справа в тім, що дідові і нашому батькові прийшлося певний час їздити за часів громадянської війни з циганським табором і вчитися у чоловіків ковальської майстерності. Звичайно, він знав мову і навички кочового племені.

* * *

Літня спекотна пора. Батько з Петром косять за хутором, біля Козацької могили, запашну степову траву, а сіна треба багато: для конячки з лошатком, для корови, для кіз. А я, безтурботний, бігаю за кобчиком. Він зупиняється на мить, крилами плете якесь мереживо, вдивляючись в зарості трави. Мене не покидає думка: що він у траві вишукує. Ось і обідня пора прийшла. Кличуть обідати. Тільки присіли за «стіл», схоплююся з криком: «Кобчик! Кобчик», який завис недалеко від воза. А коса – бринь! – це я зачепив косу ногою. І я поранений падаю в траву. Мій брат прожогом збігав додому, приніс бинти вату, йод і забинтував рану. Можливо, це був у його житті перший випадок медичної допомоги – предтеча його майбутньої професії. А для мене він став першим рятівником.

* * *

Того ж літа мій брат пройшов першу ветеринарну практику. Наше лошатко поранили вовки. Сталося це на пасовиську – кобила була спутана і не змогла повністю захистити своє дитятко. Ми з братом ходили на толоку і збирали листя чорнокореня лікарського (*Cynoglossum officinale* L.). Листки чорнокореня видавлювали пресом і соком обробляли рану. З цього лошатка через рік виріс чудовий коник. Брат його лелівав, переховував у верболозах, щоб не забрали німці. Восени 1943 року, коли повернулися наші, вони мобілізували на війну і кобилу, і улюбленця-коника. Гірко це було пережити.

Мій брат дуже любив тварин. Уже після війни він приніс додому лисенятко і намагався його приручити, але цей експеримент закінчився невдало. Лисеня умудрилося втекти та ще й захопити з собою курчатко.

За останнє десятиріччя з великою насолодою вислуховував його розповіді про домашніх тварин: гусей, кізочок. Брат був спостережливим і добре знав повадки і психологію братів наших менших.

Закарбувався у моїй пам'яті серпень 1943 року. Я вперше побачив старшого брата... за плугом. Він змагався на громадських роботах з однолітками, які орали кіньми поле, готуючи його до посіву озимини, Петро пізніше мені розповідав, що німецький комендант, уповноважений по сільському господарству, піклуючись про майбутній урожай, наказав чоловічому населенню с. Марківки засіяти поля озиминою, хоча зі сходу насувалася лінія фронту. А поле, засіяне житом, наступного 1944 році дало високий урожай.

Запам'ятався мені цей місяць ще й тим, що навколо хутора палали заграви – це німецькі окупанти, трасуючими кулями підпалювали скирти необмолоченого урожаю, прирікаючи на голодну смерть перш за все цивільне населення. Цю тактику випаленої землі застосовували, відступаючи, наші війська у 1941 році, ігноруючи інтереси цивільного населення.

* * *

Нашого батька – Грамму Микиту Никифоровича – як тільки розпочалася війна, залишили зв'язковим із партизанами. Перш за все створили матеріальну базу – схованку з вогнепальною зброєю у лісі біля села Луциківка. А з батьком встановлено пароль приблизно такого змісту: «Чи є у вас ковальський міх?» – «Ні, немає, але у нас є вентилятор».

Як тільки прийшли німці, хтось видав цю схованку зі зброєю. А зв'язкові з'явилися десь у лютому 1943 року – прийшли двоє, напевно, з військової розвідки і викликали батька на розмову. «Мене ж одразу прогнали, – згадував про це Петро Микитович. – Це було за півроку до Курсько-Белгородської військової операції». А батько дещо знав про дислокацію ворожих військ у цьому районі.

* * *

У 1943 році батько працював на колгоспній бригаді комірником. У коморі зберігалось чимало зерна. Поширилися чутки, що це зерно кудись вивезуть. І батько в один прекрасний день роздав цей запас хуторянам під вигаданою причиною – для проведення посівної кампанії. Від керівників колгоспу поступила погроза: «Ми ось вам покажемо!». Про цю неординарну подію розповів мені Петро Микитович. «Після цієї погрози ми з батьком нічого іншого не придумали, як озброїтися гвинтівками, до речі, залишеними відступаючими у 41 році військами, і в цю ж ніч приготувалися дати нападаючим рішучу відсіч. Чекали, чекали та й... поснули тривожним сном – але ніхто не з'явився. Напевно, вони уже знали, що німці збираються відступати. А вранці ми ті гвинтівки втопили в глибокій копанці і про цей випадок більше не згадували».

* * *

У вересні 1943 року, як тільки повернулися наші війська, багатьох односельчан, в тому числі й батька, мобілізували до армії і спішно молодих, неозброєних, не обмундированих кинули у бій при форсуванні Дніпра. Більшість їх загинуло в Долині Смерті на південь від Кременчука (Дмитренко О. Розстріл у Червоному Шелюзі//Літературна Україна. – 1997. – 19 червня. – С. 6.).

Батько ще в листопаді визволяв Київ і їх військова частина наблизилася до Житомира. Гітлерівці кинули у бій свіжі війська («тигри», самоходки) і майже дійшли до Києва. А батько тоді, напередодні 1944 року, потрапив у німецький полон і його відправили на каторжні роботи в... Норвегію, у військовий порт Нарвік для будівництва та розширення стоянки німецьких підводних човнів... У вересні 1945 року він повернувся додому, напевно, після численних перевірок, – якийсь принишклий, пригнічений і напевно, морально надломлений. А чи варто за це його кряти?!!

* * *

Гіркий осадок залишила ця війна у наших душах. Пізніше при влаштуванні на навчання чи на роботу ми змушені були писати в анкетах образливе «залишався на окупованій німцями території». А про учасників війни ніхто не згадував 20 років, принаймні, до 1965 року. Хоча цю криваву світову бойню у 1939 році спільно розв'язали не хтось інший, як два диктатори [два вожді – Гітлер і Сталін]. Згадаймо про укладені секретні протоколи до сумнозвісних пакту

Ріббентропа – Молотова (23 серпня 1939 року) та угоди Радянського Союзу і нацистської Німеччини «Про дружбу і кордон» (28 вересня того ж року), а також події про спільні військові паради, що відбулися у Гродно, Бресті та інших містах. Зокрема, у Бресті парад приймав генерал Г. Гудеріан і комбриг С. Кривошеїн (Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.).

А ось якою закарбувалася ця війна, вірніше, фрагменти цієї бойні, у пам'яті нашого земляка із Марківки, ровесника, Поета Івана Даниловича Низового, у якого загинули батько, мати, два дядьки: у безглуздій війні з фінами в 1939 – 1940 році «за кожного фіна совітські стратеги і тактики поклали в болота і сніги Карельського перешийка по 18 недомуштрованих, погано обмундированих і зголоднілих робітників і колгоспників... А у війні з Німеччиною та її сателітами героїчні совіти не пошкодували вже по 28 вояків за одного кадрового воїна-ворога. Про що вже тут можна говорити?!» (Низовий І. Цим дорожу. – Луганськ, 2011. – С. 295.).

І до сьогодні дехто, той, хто не нюхав пороху, з високих трибун настирливо закликає відзначати не день невинно убієнних, а святкувати День Перемоги... Якої перемоги? Над ким? Саме для таких горлопанів війна залишається і досі годівницею та джерелом для розкрадання виділених державних коштів. Не вірте брязкунам і паліям війни, а звертайтеся до правдивих вивірених історичних джерел.

Війна багатьох із нас осиротила, украла наше справжнє дитинство. Зробила нас не за віком дорослими. Мій брат – Петро Микитович – був дитиною війни. Тому я звертаюся до нащадків теж у ранзі «дитина війни».

* * *

Наступили суха і спекотна весна й літо 1946 року – Україну охопила жорстка посуха. У той же рік колгоспникам нарахували по 200 грам зерна на трудовень. Примарна загроза новітнього голодомору ставала реальністю. У пам'яті багатьох селян збереглися спомини страшного голодомору 15-річної давності. Ми зі старшою сестрою Ніною кинулися збирати залишки невикопаних бульб на уже зібраному полоненими мадярами картопляному полі – за 4 км від Кобзарів в урочищі «Березове» знаходився концтабір полонених мадяр. Тієї ж осені нашу родину спіткало горе – наше стадо кіз, до 18 голів, загубилося через недогляд пастухів громадської череди і в ту ж ніч їх розірвали вовки, врятувалися лише дві кози і троє козенят.

Тоді ми змушені були обміняти нашу корівку молочної породи, шкода було її різати, на м'ясну, щоб якось пережити голодну зиму. А в родині було 7 їдаків, двоє дорослих і п'ятеро дітей.

Найскрутнішими були травень і червень, поки не дозріло жито, 1947 року. У хід пішло непередбачливо викинуте у смітник лушпиння від картоплі. А ми, пастушки, збирали на виораному картопляному полі сухі минулорічні картоплини і смакували їх з великою насолодою. Чомусь пригадується рекламний ролик, як чоловік поїдає снікєрс.

Батько, рятуючи родину від голоду, здав у комору сімейну реліквію – мідний кантар, яким вимірювали вагу у фунтах – за цей прилад він отримав пуд жита. Пізніше він їздив за зерном до Західної України, де ще не було колгоспів і голодомору, і привіз додому оклунок насіння буряків, яке теж змололи на домашній круподерні. Ранньої весни виручили також колоски проса, що залишилися в полі з минулорічної осені.

Арсенал вживаних у харчовому раціоні рослин і тварин був значно більший, ніж у 1933 році, зокрема кореневища пирію (*Elytrigia repens* (L.) Nevski) перемелювали на борошно, а із листя кінського щавлю (*Rumex confertus*) готували темно-зелені коржички. Вживали також квіти робінії (*Robinia pseudoacacia* L.), береста (*Ulmus*). Ми ласували молодими стеблами гірчиці польової (*Sinapis arvensis* L.) та рогозу (*Týpha latifolia* L. та *Týpha angustifolia* L.).

У спогадах про голодомор 1947 року я торкався у своїй рецензії на книгу письменника Петра Василенка «Печеніги» (Х., 1998) (Коваленко В. Сага про Печеніги//Літературна Україна. – 1999. – 9 грудня.) і відзначав рослини, які ми вживали в їжу.

Але найдраматичніші для нас, дітлахів, настали часи, коли ми великою юрбою висипали на післяукісне житне поле збирати колоски. Тоді не один з нас скуштував нагаечку на спині від об'їждчика. Бувалі очевидці тих 30-х голодоморних років, які нагадували нам одіозний сталінський закон 1932 року про колоски. Тоді ми, трохи старші і більш досвідчені серед дітлахів, змінили тактику – більше трьох не збиратися – й пересувалися кобзарівськими

неходженими дитячими стежками. У нас існувало золоте правило, якого ми суворо дотримувалися: не зрізувати колосся на пні, а збирати їх на уже обмолоченому полі. Починаючи з того пріснопам'ятного 1947 аж до 1952 року, нам удавалося запастися зерном для родини – значно більше, ніж отримували батьки на трудодні в колгоспі!. Узимку, у грудні, січні, ми обстежували при місячному сяйві кукурудзяне поле і на засипаному снігом кукурудзищі, змагаючись із морозним вітром, збирали забуті кукурудзяні качани – то було додаткове поповнення домашнього хлібного запасу.

Того ж 1947 року місцева влада, щоб залякати населення, влаштувала показовий публічний суд над двома колгоспницями лише за те, що працюючи на току, вони привласнили для голодних дітей по кілограму зерна. Їх гнали пішака із райцентру, Штепівки, до Марківки 8 кілометрів. А поряд їхали два відгодовані міліціонери, важко «восседая» на лінійці, підганяючи нещасних жіночок масними матюками. Дали їм на суді по 5 – 7 років. Знеславлені, в село вони більше не повернулися. А діти їх по суті стали сиротами. Тоді судили навіть за в'язку соломи. Тому у Марківці в суворі зими 1949 – 1953 років вся деревна рослинність (верби, вільхи) у заплаві р. Сули були вирубані на паливо. Літом же чимало селян запасалися торфом. А в голодному 1947 році дехто із односельчан, рятуючись від голоду, збирав у річці для їжі червононогі моллюски: беззубки і перлівниці.

Згадуючи повоєнні голодні роки, наведу два притаманні до того періоду епізоди тамтешнього життя. Картина 1. На початку 50-х років колгоспників обклали непосильними податками: якщо ти тримаєш овечку – мусиш здати вовну; якщо тримаєш корівку – мусиш вивести на молочарню 320 літрів молока жирністю 2,8 %. На кожне фруктове деревце чи вишеньку було накладено податок. За цим стежили інспектори-податківці. Ось заходить цей інспектор у двір до такої собі вдови-бабусі. А та – у розпачі. Хапає сокиру, підбігає до кожної вишні і гепає її сокирою: «І цю – порубаю, і цю – порубаю!». Після смерті Сталіна цей податок було скасовано, а селяни чомусь за це дякували Г. Маленкову.

Другий епізод – із формування колгоспної пасіки. Не знаю достеменно, яким чином приїхав до нас підводою візник забирати вулики для колгоспної пасіки, напевно, по домовленості з батьком. Був весняний прохолодний ранок, а невдовзі розсіявся туман і визирнуло сонечко. Візник ув'язав кілька вуликів і вже збирався виїжджати, як із одного вулика вилетіли декілька розлючених бджіл – бджоли не переносять запаху кінського поту – і розпочали жалити нещасну конячку. Та помчала навпростець через сад, через частоколи акації дрововидної, розгубила ті вулики по городу, поламала голоблі... і вирвалася на волю.

Наша хата на хуторі і до війни, і у повоєнні роки вважалася «культурним осередком». Офіційно називалася «хата-читальня». У нашій бібліотеці, зібраній дідом і батьком, були твори класичної української, російської та перекладної зарубіжної, переважно дореволюційної літератури. Із української літератури пригадую твори Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, І. Франка, С. Васильченка, А. Тесленка. На почесному місці стояло великоформатне видання Т. Г. Шевченка «Кобзар», із якого найбільше цінувалася поема «Катерина», яку вголос читали в зимові вечори часи дозвілля. До речі, «Кобзар» Т. Шевченка був настільною абеткою і джерелом для виконання репертуару популярних пісень, таких як «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи мої», «Така її доля».

Із російської літератури були твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Достоевського, І. Тургенева, М. Некрасова, М. Пом'яловського, М. Лескова, А. Чехова, В. Короленка. Із зарубіжних творів пригадую візуально томи Гейне, Шіллера.

До хати-читальні приходили статечні дядьки, щоб послухати щось із творів красного письменства. Особливо популярними були короткі оповідання А. Чехова, М. Лескова, О. Купріна. Голосно читали або батько, або мій брат.

Коли Петро Микитович у 1994 році переїхав до Марківки, у нього нерідко гостював професор із Харкова, видатний бібліограф і книгознавець, історик книжкової справи України, його двоюрідний по матері брат Микола Андрійович Низовий. Коли Марківка святкувала своє 340-річчя, до Петра Микитовича завітав у гості ще один уродженець села Іван Данилович Низовий, котрий подарував брату новітню збірку віршів «Цим дорожу» (Луганськ, 2011).

А трохи раніше з далекої Австралії до Петра Микитовича приїхав літературознавець Левко Богацький, напевно, на запрошення Ірини Петрівни Міхеєнко – доні Петра

Микитовича, коли вони з чоловіком працювали в Австралії. Левко Богацький теж привіз упорядковані твори свого батька – Павла Олександровича Богацького, відомого в діаспорі письменника, що емігрував на Захід ще в 1920 році, шевченкознавця, політичного діяча, одного із засновників і дійсного члена НТШ в Австралії (1953), а саме: «Мала літературна енциклопедія» (Сідней, 2002) та Архіви [наукової спадщини П. Богацького], скомпоновані Левком Богацьким (Сідней, 2003).

А доля багатодітної родини Павла Багацького досить драматична. Сам Павло Богацький вчасно виїхав з дружиною за кордон у 1920 році, бо був небезпечний для совітської влади: у часи визвольних змагань (1917 – 1920-х роках) довелося йому працювати з М. Грушевським, С. Петлюрою, І. Огієнком. А ось доля братів і сестер П. Богацького – Бориса, Ліди, Олени, Михайла, Миколи, Дмитра, які залишилися в Україні, була трагічною. По суті їх винищили чекісти під різними приводами. Яскравий слід на терені освіти, науки і краєзнавства залишив один із старших братів – Дмитро Богацький, котрий був відомий науковому загалу на Поділлі як ботанік і ентомолог. У раритетному виданні Ф.П. Максименка «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» (К., 1930) нам удалося віднайти, крім праць ботанічної тематики, публікацію (у співавторстві) ентомологічного змісту. Подаю опис повністю, бо в сучасних енциклопедіях вона виявилася неврахованою: Храневич В. П., Богацький Д. О. Матеріали до лепідоптерофавни Поділля//Записки Сіль-госпу Ін-ту в Кам'янці-Подільському. – Т. 1. – 1924. – С. 77–116. – Бібліогр. 7 назв.

У 1930 році Д. О. Богацького арештували й звинуватили як активного члена міфічної Спілки Визволення України – талановитий вчений ботанік і ентомолог загинув у нетрях сталінської м'ясорубки.

Левко Богацький гостював у Петра Грамми декілька днів і побажав оглянути заповідник «Михайлівська цілина» (202 га, від Марківки – 25 км). Вони найняли автомобіль, поїхали до заповідника, але заблукали серед полів – так і повернулися додому ні з чим.

Левко Богацький як німецький репатріант вирішив ознайомитися, як живуть бувші остарбайтери у східній Україні. Його відвели до нашої родички – тітки Тетяни Пархоменко, яка мешкала по-сусідськи.

Після цього візиту до остарбайтерки він три дні ні з ким не розмовляв і був приголомшений побаченням. А побачив він маленьку кімнату з низькою стелею (змушений був прогинатися). На покуті стояли ікони, поряд – невеликий стіл, ліжко, шафа для одягу. Бабуся жила коштом власної праці на своєму городі. А до цього німецький репатріант не вірив наяву і не міг збагнути, як це держава загарбала заощадження і не виплачує репатріантської допомоги.

То як же тут не згадати поетичні рядки івано-франківського віршовника Віталія Нечуйвітра?!

А дармоїди, владні трутні,
Кричать, добравшись до керма,
Що ветерани – не забуті...
А допомоги їм нема.
Не вірите? Ще раз погляньте
На благодійників своїх:
Дойчмарки для репатріантів
Покрали владні шахраї...

* * *

Мій брат, якщо б не вибрав професію медика, то став би професійним художником. Ще в шкільні роки захоплювався малюванням олівцем і копіював портрети визначних людей. Ця пристрасть до малювання продовжилася на службі в армії. Одного разу при чергуванні у котельній він надібав на старі довоєнні журнали, які використовувалися для розтопки. Переглядаючи ці журнали, він натрапив на портрети репресованих воєначальників – він добре про це знав! – Блюхера, Тухачевського, Якіра. Приніс їх до свого помешкання і збирався їх змалювати. Коли повертався з чергового відрядження, його уже зустрічали, напевно, хтось «настукав». І він зрозумів, що потрапив у халепу. Врятувало майбутнього «Репіна» те, що сповна використав домашні уроки свого першого навчителя – дідуся Никифора

Олександровича Грамми: не змінювати текст свого першого пояснення, а по-друге – ставити підпис тільки під текстом пояснення, не залишаючи вільного місця для можливого дописування.

Можливо, врятувало ще й те, що підлеглі його взводу, це були в основному москвичі, стали на захист свого старшини і не дали згоди виключити його з рядів комсомолу. Зібрався консиліум офіцерського складу – і П. М. Грамму відправили дослужувати свій строк до Північного фронту, у м. Полярне.

* * *

У нашій родині занадто любили українську пісню. Наскільки себе пам'ятаю, співали і батько, і мати, виконуючи якусь хатню роботу. Улюбленими були популярні веселі і журливі, ліричні й жартівливі пісні: «Стоїть гора високая», «Цвіте терен», «Місяць на небі», «Чорнії брові, карії очі», «Ніч яка місячна», «Ой, у лузі та ще й при березі», «Копав, копав криниченьку», «Розпрягайте, хлопці, коней», «Повій, вітре, на Україну», «Ой, джигуне, джигуне», «Як до мене Яків приходив» тощо, а також пісні вищезгаданого Шевченкового репертуару.

Вечорами то в одному куточку села, то в іншому лунали хорові пісні дівчат. Навіть у нас, дітлахів, був свій хоровий колектив – ми теж ходили колядувати та щедрувати.

У повоєнні часи, незважаючи на злиденне життя, українська пісня морально підтримувала людей, підносила їх духовно, єднала в одну спільну громаду патріотів-українців. Бо це була також мала Батьківщина таких велетів поетичного слова та української пісні: Олександра Олеся (родився і провів дитинство у Верхосулці), Анатолія Мокренка (народився і виріс у с. Терни Недригайлівського району), Бориса Гмирі (батьківщина – Лебедин Сумської області).

Мій старший брат зберіг і проніс через своє відносно довге життя любов до української пісні. Вона була невід'ємною складовою його багатого духовного життя. Він чекав на мене, щоб разом заспівати якусь улюблену пісню. На знак такої любові до хорової пісні я присвятив у 2006 році моєму брату Петру Микитовичу такі віршовані рядки:

У рідний край поїду за піснями,
Де струменить родинне джерело,
Де бережуть минувшину віками –
Я їду за піснями у село.
Піду пройдуся дитячими стежками
На берег тихоплинної Сули,
Низенько поклонюся тату й мамі –
Вони уже у вічність відійшли.
Загляну до Козацької могили,
Село там квітувало – Кобзарі –
Ми там росли, навчалися й любили...
Тоді пісні лунали до зорі.
Співає нині вся моя родина
І котиться луна ген за село.
Дзвени піснями, нене Україно,
Твоє село – глибинне джерело.

У рідний край поїду за піснями / Текст В. Грамми,
музика Ю. Коменданта // Співають просвітяни
Харкова. – Х.: Просвіта, 2006. – С. 47–48, [116а].

Музику на текст цього вірша написали два автори: композитор Юрій Комендант (1 варіант для хору) і співачка Ольга Єгорівна Новик (2 варіант), з якою ми виконували цю пісню дуєтом.

На цій оптимістичній ноті я й завершую свій короткий нарис про свого старшого брата Петра Микитовича, з яким ми разом виростили в родині, разом пережили світову війну і голодні повоєнні роки, разом долали життєві перепони й негаразди, все своє життя навчалися, опанували новітні професійні знання, не гналися за примарним матеріальним достатком, і кожен з нас, братів, чесно працював людям: Петро на терені медицини і охорони здоров'я, Віктор – в царині науки в області ентомології і охорони природи, а також на педагогічній ниві бібліографознавства, молодші брати – Іван, уже покійний, і Григорій – на захисті Вітчизни.

Від імені нас, живих родини мого брата – дружини, дітей, онуків, братів і сестер, віддаємо данину світлій пам'яті Петра Микитовича Грамми і завершуємо цей нарис такими словами: «Все смертне, окрім пам'яті. Пам'ять – опертя майбутнього» (Петро Василенко).

* * *

Віктор Микитович Грамма

Коротко про себе. Кандидат біологічних наук, науковець, природоохоронець, ентомолог, бібліограф, історик науки. Маю біля 300 публікацій. Інколи запитують: що створив нове в царині науки? Популярно пояснюю: 1) описав два нових види жуків із родини плавунчиків (*Halipilidae*) – один із України, другий – із Далекого сходу Росії; 2) в області бібліографознавства описав один із видів бібліографії (мартироложна, або цензурна); 3) в області охорони природи – один із співавторів об'єктів природно-заповідного фонду Харківщини та співавтор низки книг природоохоронної тематики; 4) із публікацій історичної тематики вважаю найсуттєвіші бібліографічні посібники та нариси, що присвячені репресованим, замовчуваним або поскрибованим за часів тоталітарного режиму науковцям-екологам і природо охоронцям, відновленню їх світового пріоритету у розвитку української науки та поверненню із забуття їх творів, зокрема професорів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – В. В. Станчинського, С. І. Медведєва, а також корифеїв лісознавчої та ботанічної науки Ю. Л. Бялловича, Г. Й. Потапенка.